

YAŞAR RƏHİMOV

I DÜNYA MÜHƏRİBƏSİ İLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN BÖLGƏSİNDƏ
SİYASİ VƏZİYYƏT

Məqalədə I Dünya müharibəsi illərində Naxçıvan bölgəsində yaranmış siyasi vəziyyət araşdırılmışdır. Məqalə yazılarkən Azərbaycanın tarixi-əhəmiyyətinin əsərləri ilə yanaşı, arxiv sənədlərindən istifadə edilmişdir. Bəhs edilən illərdə bölgə siyasi cəhətdən ağır vəziyyətə düşmüşdü. 1916-cı ilin oktyabrında Naxçıvan şəhərində keçirilən siyasi əməliyyatlardan sonra Naxçıvanda hökumət əleyhinə olan gizli təşkilatın sirri açıldı və üzvləri arasında kütləvi həbslər aparıldı. Ağır və ciddi təqiblərinə baxmayaraq təcrübəli inqilabçılar Mürşəyevzadə, Mirzəli bəy Bakıçı partiyası üzni mövcud vəziyyətə, şəraitə uyğunlaşdıraraq "Hümmət" qrupunun fəaliyyətini davam etdirməyə başladılar. Məqalənin sonunda belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, müharibə illərində və ondan sonra yaradılan erməni təşkilatları və komitələri ingilislərin, amerikalıların və bolşeviklərin yardımı sayəsində Naxçıvan torpaqlarını zəbt etməyə cəhət atırdılar. Ancaq naxçıvanlıların azmüddətli göstərək mədənlə vuruşması öz torpaqlarının erməni işğalından qurtarması ilə nəticələndi.

Açar sözlər: I Dünya müharibəsi, Naxçıvan, siyasi vəziyyət, Hüseyinxan Naxçıvanı, "Hümmət" təşkilatı.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsi I Dünya müharibəsi illərində ağır vəziyyətə düşmüşdü. Rusiyada baş verən 1917-ci il çevrilişindən və Ərzincan müqaviləsinin (18 dekabr 1917-ci il) imzalanmasından sonra ruslar geri çəkildikdən işğal etdikləri əraziləri (Şərqi Anadolu və s.) ermənilərə təslim etməyə çalışır və silahlarını ermənilərə təhvil verirdi [1, s. 243]. Bolşevik hökumətinin yaxından köməyi ilə öz ordusunun canlı qüvvəsini 17 minə çatdıran ermənilər 1918-ci ilin əvvəllərində mərkəzi Rəvan olmaqla, Ərzurum, Qars, Van, Bitlis, Muş, Naxçıvan və Zəngəzur daxil olmaqla bölgədə bir erməni dövləti yaratmaq üçün öz birliklərini təşkil etməyə başladı. Belə bir şəraitdə Naxçıvan əhalisi tələb etdi ki, ermənilərin bölgədə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi vəhşiliyin qarşısı alınmalı və türk ordusu vəziyyətə münasibət bildirməlidir. Bolşevik-sovet ordusundakı başpözüqlük və Brest-Litovskdəki danışıqların nəticəsiz qalması bölgədə vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Qafqazda yaşayan müsəlmanlar, o cümlədən naxçıvanlılar üçün mövcud olan təhlükəli vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədilə türk komandanlığı tərəfindən bəzi tədbirlər görüldü. Tərik Vəhəb paşanın komandanlığı altında 3-cü türk ordusu təşkil edildi. Türk Qafqaz Ordusunun polkovniki Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında aparılan hərbi əməliyyatlardan sonra Ərzincan, Trabzon, Ərzurum, Batum, 1918-ci ilin aprelin 25-də Qars türk qüvvələri tərəfindən işğaldan azad edildi [1, s. 244].

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan ərazisində də ermənilərin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımları dayandırmaq üçün 3-cü türk ordu komandanlığı 1918-ci il mayın 15-də Arpa çayının şərqində yerləşən Gümrünü ələ keçirmək üçün hücumla başladı. Bu zaman Naxçıvanın cənubunda yerləşən ermənilər ingilislər və amerikalılardan yardım alaraq türk qüvvələrinə müqavimət göstərməyə çalışırdı. Tezliklə Kazım Qarabəkir paşanın rəhbərliyi altında I Türk Ordu qrupu Culfanın şimalından hərəkətə keçərək erməniləri bu bölgədən çıxardı. Beləliklə də, Araz çayının cənubu ermənilərdən təmizləndi.

Müharibənin gedişində – 1918-ci il iyulun 14-də Naxçıvana gələn Andranik bu bölgənin kəndlərinə qarşı kütləvi qarğınlar törətməyə başladı. II Türk Ordu qrupu Naxçıvanın ermənilərdən azad olunması üçün Türk Ordu komandanlığından əmr aldı. Bu zaman işğal altında olan

Naxçıvanda erməni silahlı dəstələrinin tərkibi 3000 piyadadan, 500-600-a qədər süvaridən ibarət idi.

35-ci piyada alayı ilə birlikdə II türk Ordu qrupu 1918-ci il iyulun 20-də Naxçıvana daxil oldu və bundan sonra Andranikin dəstəsi darmadağın edildi. Bundan az sonra Kazım Qarabəkir paşa 1918-ci il ilin avqust ayında qərargahı erməni zülmü və işğalından azad edilmiş Naxçıvana köçürdü.

Uzun müddət davam edən Brest-Litovsk danışıqları nəhayət sülh müqaviləsi imzalanması ilə nəticələndi. Həmin sülhün şərtlərinə görə, 1918-ci iyul ayının 14-də Qars, Ərdəhan və Batum əhalisi arasında səsvermə keçirildi. Səsvermənin nəticəsinə əsasən əhali Osmanlı dövlətinə birləşməyə yekdilliklə razı oldu. Bir ay sonra-həmin il avqust ayının 15-də sultan Vahidəddin Qars, Ərdəhan və Batumun Osmanlıya birləşdirilməsi haqqında fərman imzaladı [1, s. 245]. 1918-ci il sentyabr ayının 14-də Osmanlı hökumətinin verdiyi qərara əsasən Batumi və Qars vilayətləri təşkil edildi. Bununla da, Naxçıvan Qars nahiyəsinə daxil oldu.

Artıq I Dünya müharibəsinin Osmanlı dövlətinin məğlubiyyətilə nəticələnməyəyi göz qabağında idi. 1918-ci il oktyabr ayının 30-da Mudros sülhündən sonra Əhməd İzzət Paşa kabineti istefaya vermək məcburiyyətində qaldı. Bunun ardınca 1918-ci il dekabr ayının 3-də Türk Ordusunun Qafqaz ərazilərini tərk etməsi barədə qərar imzalandı.

Belə bir gərgin zamanda Baş nazir Əhməd İzzət paşa Gümrü, İğdir və Naxçıvan qəzalarında olan hərbiçilərin həmin ərazilərdən geri çəkilməsi əmrini verdi. Bu addımın atılması adı çəkilən ərazilərlə yanaşı, Naxçıvan bölgəsinin müsəlman türk əhalisini erməni işğal və dəhşətli təhlükə ilə üz-üzə qoymaq demək idi. Mudros müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq Türkiyə qoşunlarını Naxçıvandan çıxarmağa məcbur oldu. Bu hadisə bütün Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən kədərlə qarşılandı [3, s. 47].

Çox mürəkkəb bir siyasi şəraitdə naxçıvanlılar 3 əsas istəklə 9-cu Ordu komandanına (komandanı Yaqub Sevgi paşa idi – Y.R.) müraciət etdilər: 1. Osmanlı Ordusu geri çəkilməsin; 2. Əgər əsgərlərin geri çəkilməsi zəruri isə, onda əhalinin mühafizəsi üçün qəzada bir qisim əsgər qalsın; 3. Qəzaya gələcək xristianlar tərəfindən müsəlmanların məhv edilməsinin qarşısı alınsın [1, s. 246]. Naxçıvan bölgəsi və ətraf ərazilərdə yaşayan əhalinin bu narazılığı haqlı olaraq müsbət hesab edildi və yaranmış vəziyyət dərhal İstanbula bildirildi. Ancaq İstanbula müsbət cavab alınmadı.

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən və rus hərbiçilərinin yardım etdiyi erməni silahlı birləşmələri Yapon ləqəbli mayor Gibbonun rəhbərliyi ilə 1918-ci il dekabr ayının 27-də Naxçıvanın qərbində yerləşən Auş kəndinə hücum etdilər. Bu hücum zamanı 2000 nəfər dinc əhali öldürüldü.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qarsın Günəyindən Ordubadə qədər olan bölgə ermənilərin təhdidi altında idi. Bu ərazi hər an düşmən gülləsinə tuş gələ bilərdi.

Belə bir çətin və mürəkkəb tarixi-siyasi şəraitdə Naxçıvan, Şərur, Sürməli və İrəvanın cənubunda yaşayan müsəlman-türklər Qəmərli kəndinə toplaşdılar. Qəmərliyə çox kəskin müzakirələr oldu. Nəhayət, müzakirələrdən sonra qərara alındı ki, mərkəzi İğdir olmaqla sədr və 6 üzvdən ibarət olan bir hökumət qurulsun. Əmir bəy Ələkbərzadə hökumətin sədri, İbrahim Cahangirzadə (Qarshi) hərbi nazir, Qambor bəy Bənanıyarlı maliyyə naziri, Bakir bəy Rizazadə mülkiyyət naziri, Həsənağa Sofazadə xarici işlər naziri, Məhəmməd Bəyzadə ədliyyə naziri oldu [1, s. 247]. Qəmərli nahiyəsində Rüşdü bəy tərəfindən elan olunan Araz-Türk Respublikasının bir neçə nümayəndəsi oktyabrın 19-da Naxçıvana gələrək bu xəbəri şəhər əhalisinə yetirməklə Naxçıvanda Araz-Türk hökumətinin yaradılması və yerli nazirlərin seçilməsini bildirdilər [2, s. 166].

Yarandığı ilk gündən başlayaraq Araz-Türk hökuməti əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək və vəziyyətini qismən yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Yaqub Sevgi paşanın köməyi sayəsində qısa müddətdə 20 tabur təşkil edildi ki, könüllü olaraq bu bölgədə qalan türk əsgər və zabıtları bu taburlara daxil oldular. Bunlarla yanaşı, daşnaklar tərəfindən törədilən zülm və faciələrin qarşısını mərdliklə alan Araz-Türk hökuməti erməni silahlı dəstələrini Naxçıvandan çıxarmağa nail oldu. Bir az sonra – 1918-ci il noyabr ayının 30-da Qars şəhərində Ordubad, Naxçıvan, Sərdarabad, Qəmərli, Ahıska, İğdır bölgələrindən millət vəkililəri olaraq 70 nəfər nümayəndənin qatıldığı böyük bir konqres toplandı [1, s. 247]. Nümayəndələrin yekdilliklə qəbul etdiyi qərarə əsasən “mərkəzi Qars şəhəri olmaqla Batumdan Ordubada, Ağrı dağından Qara dəniz sahillərinə kimi” uzanan müsəlman türk ərazilərində Milli Şura hökuməti yarandı. İbrahim bəy Cahangiroğlunun başçılıq etdiyi hökumət 12 nazirdən ibarət idi.

I Dünya müharibəsinin başlaması ilə əlaqədar olaraq Naxçıvanda fəaliyyət göstərən “Hümmət” qrupu gizli iş metoduna keçdi və üzvlərinin xeyli hissəsi dağıldı. Hərbi vaxtın ağır və ciddi təqiblərinə baxmayaraq təcrübəli inqilabçılar Mirheydərzadə, Mirzəli bəy Bəktəşi partiya işini mövcud vəziyyətə, şəraitə uyğunlaşdırdılar və “Hümmət” qrupunun fəaliyyətini davam etdirməyə başladılar.

1915-1916-cı illərdə Naxçıvan “Hümmət” qrupunun tərkibi xeyli dəyişdi və müxtəlif ideyali adamlardan ibarət oldu. Bir qrup Mirheydərzadə, Mirzə bəy Bəktəşi, N.Şeyxov başda olmaqla “Hümmət”in inqilabi əsasını davam etdirərək mütəəqqiyət quruluşuna, qarlı müharibə törədənələrə qarşı ciddi mübarizə aparırdı. Digər bir qrup Kərbəlayı Qafar Ağa Səfərəlibəyov, Seyidəli, “Pəpətş” laqəbli Əliməmməd Əliyev və b. terrorçuluq yolunu tutdular. Dövrə aid araşdırılan sənəd və məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvanda demokratik hərəkatda, milli azadlıq mübarizəsində “Hümmət” qrupunun rolu olmuşdur. “Hümmət” başçılarından Mirheydərzadə və Mirzəli bəy Bəktəşi bütün məsələlərdə fəallıq göstərmişlər.

Qafqaz canişinliyi idarəsinin İrəvan quberniyası xəfiyyəsinə verdiyi çox ciddi və qəti tapşırıqla görə müharibə illərində Naxçıvanda mövcud olan siyasi təşkilatların (“Hümmət”, “Mücahid” partiyası, sonralar milli azadlıq ideyali demokratik təşkilat) və partiya xadimlərinin üzərində ciddi nəzarət qoyulmuşdur. Bu işə nəzarət və ona qarşı əməliyyat keçirilməsi İrəvan quberniyası xəfiyyə idarəsinin rəisi polkovnik Vasilyevə tapşırıldı [2, s. 140]. O, topladığı məlumatlar əsasında 24 sentyabr 1916-cı ildə Qafqaz Departamentinin rəisinə 17 səhifəlik bir arayış göndərir ki, həmin arayış Naxçıvan Dövlət Arxivində saxlanılır [6, v. 59-86].

1916-cı ilin oktyabr ayında İrəvan quberniyası xəfiyyə idarəsinin başçılığı altında Naxçıvan şəhərində siyasi əməliyyat keçirilir. Gizli təşkilat üzvlərinin həbs edilmələri barədə Mirheydərzadə öz tərcümeyi-halında yazırdı: “Gizli polis məlumatına əsasən 1916-cı ilin oktyabr ayında mənim evimdə axtarış aparıldıqdan sonra mən İrəvan quberniyası jandarmeriyası tərəfindən həbs edildim. Məndən başqa yoldaş Bəktəşi, Səfərəliyev və b. da həbs olundular. Bizi əvvəlcə Naxçıvan həbsxanasına salıb, sonra İrəvan quberniyası həbsxanasına göndərdilər” [7, v. 201-202]. Bu tərcümeyi-halda verilən məlumatlardan aydın olduğu kimi, Naxçıvanda hökumət əleyhinə olan gizli təşkilatın sirri açılır və üzvləri arasında kütləvi həbslər aparılır. İrəvan quberniyası xəfiyyə idarəsinin siyahısındakı 40 nəfərdən 9 nəfərini həbs etmək mümkün olmadıqından 31 nəfər həbsə alınır [2, s. 154].

Sənədlərdə onların adları və soyadları verilmişdir. Həmin şəxslərdən Naxçıvan şəhər sakini Mirzə Əlibəy Bəktəşi, Kərbəlayı Əli Babayev, M.B.Mirheydərzadə, Hacı Mehdi Bağırov, İsmayıl bəy Camalbəyov, Ələkbər Babayev, H.Hüseynəli Qurbanov, Mirzə Cabbar Bəktəşev, Seyid Rza Seyidov, Naxçıvan qəzasının Qaraçay kənd sakini K.Ələkbər, K.Baba

oğlu, Cəhri kənd sakini Məşədi Abbas Zal oğlu, Naxçıvan qəzasının Culfa bölgəsindən Rauf bəy Səfəraliyev, Mirəli Abdullayev, Yayıc kənd sakini Cabbar Hüseyn oğlu, Molla Mahmud Çakar, Qasım Hacıəli oğlu, Naxçıvan qəzasının Zeynəddin kənd sakini K. Qasım Hüseyn oğlu, Naxçıvan qəzasının Parağa kənd sakini M. Hüseyn Əliyev, Nehrəm kənd sakini Mirzə Mahmud Əsgərov və b. həbsə alınb İrəvan quberniyası həbsxanasına göndərilirlər [8, v. 49].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlərdə I Dünya müharibəsi illərində Naxçıvanda olan siyasi vəziyyətə dair xeyli sənəd vardır. Həmin arxiv sənədlərindən Naxçıvan qəza hökumət təşkilatlarının 1917-ci il I avqustda keçirilmiş işləri haqqında məruzə [5, v. 1], İcraiyyə Komitəsinə daxil olan Naxçıvan qəza kənd icmasının siyahısı [5, v. 11], 1917-ci il iyun ayının 22-də Naxçıvan qəzasının Güzüt kəndində keçirilən seçkilərə dair protokolun mətni, Culfa qarnizonu əsgər və fəhlə deputatları Sovetinin 23 sentyabr 1917-ci ildə keçirilmiş fəvqəladə iclasının sənədi [5, v. 95], 1917-ci il oktyabrın 3-də Xüsusi Qafqaz Komitəsinin komissiyasının Culfa stansiyasında baş vermiş insidentlə əlaqədar (səbəbkəri erməni raporşək Tumanyanç) keçirdiyi Fəvqəladə iclasın qərarı [5, v. 107], Naxçıvandan İrana göndərilmiş 26 yanvar 1918-ci il tarixli 78/364 qriffli məktubun mətni [5, v. 108], Naxçıvan şəhər (İrəvan quberniyası) fəhlə və əsgər deputatları Soveti İcraiyyə Komitələrinin 12 fevral 1918-ci ildə keçirilmiş Naxçıvan şəhərinin keçmiş polis pristavı Cabbar Ağa Vəzirovun Tiflisə çağırılması ilə bağlı sənədin surəti [5, v. 113], 1917-ci il sentyabrın 25-də Şərur-Dərələyəz qəzası və Başnoraşen mərkəzi komitələrinin nümayəndələrinin Qəza İcraiyyə Komitəsinin iclasında iştirak etmiş şəxslərin adlı siyahısı və protokolu [5, v. 124-125], Şahtaxtı qarnizonu əsgər deputatları Sovetinin 23 iyul 1917-ci ildə keçirilmiş iclasının 8 sayılı protokolu [5, v. 133], Şahtaxtı qarnizonu əsgər deputatları Sovetinin 24 sentyabr 1917-ci ildə keçirilmiş iclasının 18 sayılı protokolu [5, v. 181] və b. xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Çar hökuməti bəy nəslindən olan şəxslərin orduya götürülməsinə yol verirdi. Onların bəziləri hərbi məktəblərdə təhsil aldıqdan sonra rus ordusunda zabıtlıq edir və müxtəlif cəbhələrdə döyüş əməliyyatlarında iştirak edirdi. Rus ordusunun görkəmli generalı Samədbəy Mehmandarov, Əliəğa Şıxlinski, Hüseynxan Naxçıvanski və b. onların sırasına daxil idi.

General Hüseynxan Naxçıvanski almanları dəfələri ciddi məğlubiyyətə uğratmış istedadlı sərkərdə idi. I Dünya müharibəsi illərində o bir sıra komandanlıq vəzifələrini tutmuşdu. Müharibənin ilk günlərində Köniqsberq yürüşündə iştirak edən süvari dəstəyə komandanlıq general-leytenant Xan Naxçıvanskiyə həvalə olunmuşdu [4, s. 129]. Onun şəxsi qəhrəmanlıqları və süvari dəstəsinin şücaətli əməliyyatları bu gün də hər b tariximizin ön şanlı səhifələrindən biridir. Avqust ayının 28-də mühasirəyə düşmüş 2-ci Orduya göndərilən "kömək qüvvələr" içərisində Hüseyn xanın Süvari dəstəsi də var idi. Lakin avqust ayının 31-də Şimal-Qərb cəbhəsi komandanlığının yubanmış göstərişi süvarilərə və piyadalara imkan vermədi ki, Samsonovun 2-ci Ordusunun xilasına yönəlmiş tədbirləri həyata keçirsin.

Şərqi Prussiyada ağır avqust döyüşlərində Hüseyn xan qolundan yaralansa da, döyüş meydanını tərk etmir. Onun təşəbbüsü ilə "Russki invalid" adlı əsas hərbi qəzetdə "Yaralanmış, lakin sırada qalmışdır" adlı yeni bir rubrika açılır. General-leytenant Hüseyn xan Naxçıvanskiyin bu təşəbbüsü dəstəklənərək müharibənin sonuna qədər həmin rubrika altında casur zabıt və generalların soyadları çap olunurdu [4, s. 157]. Rus ordusunun ali komandanlığı general Hüseyn xan Naxçıvanskiyin süvari dəstələrinin 1914-cü ilin avqustunda Şərqi Prussiyadakı fəaliyyətini əsas hərbi orden sayılan yüksək 3-cü dərəcəli Müqəddəs Georgi ordeninə layiq gördü. İkinci "Georgi"ni Hüseyn xan 1914-cü ilin oktyabrında Döyüşən orduya baş çəkən Hökmdar İmperatorun öz əllərindən qəbul etmişdir.

13 oktyabr 1914-cü ildə Hüseyn xan 2-ci Süvari korpusunun komandiri təyin olundu [4, s. 157]. 2-ci süvari korpusunda rəhbərlik onun döyüş fəaliyyətinin ən parlaq səhifəsidir. Təkcə ona görə yox ki, təcübə əldə etdikcə onun sərkərdəlik qabiliyyəti daha çox özünü büruzə verirdi, həm də ona görə ki, bu dövrdə sərkərdə Xan Naxçıvanskiyin uğurları müharibə şəraitində baş verirdi.

Həç bir ay keçməmiş – 12 noyabr 1914-cü il tarixdə Qalitsiyada, xüsusən Stanislav şəhəri rayonunda (İvano-Frankovsk) Avstriya-Macarıstan ordularına qarşı ağır döyüşdə yenidən fərqləndiyinə görə general Xan Naxçıvanski növbəti döyüş ordeni ilə – 2-ci dərəcəli qılınclı Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif edilir.

Bu illərdə Qalitsiyadakı qızğın döyüşlərə atılan hərbi birləşmələrdən biri də Qafqaz süvari alayı – Vəhşi diviziyası idi. Bu qeyri-adi birləşmənin yaradılması ideyasının dərk edilməsi, diviziyanın formalaşdırılması, onun döyüş şəraitində sınaqlardan keçirilməsi – bütün bunlar 2-ci Süvari korpusunun komandiri general xan Naxçıvanskiyin şəxsi yayınmaz nəzarəti altında həyata keçirilirdi [4, s. 174].

Müharibə şəraitində Hüseyn xan Naxçıvanskiyin sərkərdəlik istedadının daha bir tərəfi – hərbi yaradıcılıq qabiliyyəti aydın şəkildə özünü göstərirdi. 2-ci süvari korpusunun tərkibinə daxil olan, komandanlığı Xan Naxçıvanskiyin yetirməsi Böyük Knyaz Mixail Aleksandroviçə həvalə olunan Qafqaz yerli diviziyası Dünya müharibəsi zamanı adlı-sanlı və hətta əfsanəvi bir birləşməyə çevrilmişdi.

Korpus komandiri xan Naxçıvanski 1915-ci il aprelin 5-də ağır kontuziya alır və bu dəfə döyüşün ordunu tərk etmək məcburiyyətində qalır. 1 iyun 1915-ci il tarixdə Hüseyn xan rus Ordusunda ən yüksək rütbəyə-general-adyutant rütbəsinə layiq görülür. Hökmdar imperator Nikolay Aleksandroviç bu yüksək rütbəyə aid Ali Dövlət aktını şəxsən özü imzalayır [4, s. 200].

Böyük Knyazın təkidi ilə Xan Naxçıvanski korpus komandirliyindən azad edilib, 25 oktyabr 1915-ci il tarixdə Qafqaz Ordusunun Baş Komandanının səərəncamına ezam olundu [4, s. 214]. 9 aprel 1916-cı ildə Əlahəzrətin əmrinə əsasən süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski Qvardiya korpusunun komandiri təyin olunduqdan sonra Avstriya-Macarıstan ordusunun Volin, Qalitsiya və Bukovindəki döyüşlərdə məğlubiyyətində Hüseyn Xan Naxçıvanskiyin qvardiyaçıların misilsiz rolu xüsusilə qeyd edilməlidir.

1916-cı ilin sentyabrında Ali Baş Komandanın Qərargahı Qvardiya korpusunun bütövlükdə ehtiyata keçirilməsinə dair verdiyi sərəncamdan sonra korpus Rovno ətrafındakı kəndlərdə yerləşdirildi.

1 mart 1917-ci ildə verilmiş əmr Xan Naxçıvanskiyin Qvardiya süvari korpusunun əldə edilmiş əmləri arasında imzası olan sonuncu əmridir. Fevral inqilabının baş verməsi və Çarın taxt-tacıdan məhrum edilməsi xəbəri qvardiyaçılara Rovno şəhəri yaxınlığında çatdı.

Cənub-Qərb cəbhəsi orduları üzrə verilmiş 16 aprel 1917-ci il tarixli 461 №-li "Məxfi saxlanmalıdır" qriffli əmrilə Qvardiya Süvari korpusunun komandiri general-adyutant Hüseyn Xan Naxçıvanski öz vəzifəsindən azad edildi [4, s. 223].

1917-ci il martın 3-də Rovnoda olan Hüseyn xan dərhal və yazılı şəkildə özünün andı və taxt-taca sədaqətini təsdiq etdi. Romanovlara yaxın olan Hüseyn xanın monarxist əqidəsi hamıya yaxşı bəlli idi. Qvardiya Süvari korpusunun komandiri vəzifəsindən 16 aprel 1917-ci ildə azad edilən general Xan Naxçıvanski Kiyev hərbi dairəsinin ehtiyatına keçirilir. General Kornilovun Cənub-Qərb cəbhəsi qoşunlarına Baş Komandan təyin edilməsilə 1917-ci ilin iyununda Hüseyn Xan Naxçıvanski Petroqrad hərbi dairəsinin sərəncamına keçirilir.

Ümumiyyətlə, uzun illər Hüseyn xan Naxçıvanski barədə Rusiya tarixşünaslığında bir

sükut hökm sürüb. Bu cəsur həmyerlimiz haqqında ilk geniş və həqiqi məlumatı rus tədqiqatçısı, professor Rudolf İvanov yazıb.

Müvəqqəti hökumətə sədaqət andı içməkdən imtina eləyən Hüseyn Xan Naxçıvanski Peterburqa qayıdır və ailəsiylə birgə sakit həyatını yaşamağa çalışır. Ancaq 1918-ci il may ayının 18-də Romanovlar nəslindən olan Böyük knyazlar Pavel Aleksandroviç, Nikolay Mixayloviç, Dmitri Konstantinoviçlə birgə onu da həbs edirlər. 1919-cu il yanvarın 29-da Böyük knyazların hamısı güllələndilər. Onların güllələnməsi haqqında sənədlər olsa da, bu sənədlər arasında həmyerlimiz, məşhur hərbçi Hüseyn xan Naxçıvanski ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur.

Hərb tariximizdə özünəməxsus yeri olan Hüseyn xan Naxçıvanski kimi insanlar mütləq xatirələrdə yaşamaq, adları daim xatırlanmalıdır: dünənimiz, bu günümüz və gələcəyimiz üçün.

Almaniyanın təslim olması ilə, yəni 1918-ci il noyabr ayının 11-dən I Dünya müharibəsində hərbi əməliyyatlar dövrü başa çatdı. Bu tarixdən sonra Naxçıvanda və ətraf ərazilərdə daha mürəkkəb vəziyyət yarandı. Yaradılan erməni təşkilatları və komitələri ingilislərin, amerikalıların və bolşeviklərin yardımı sayəsində Naxçıvan torpaqlarını zəbt etməyə cən atırdılar. Ancaq naxçıvanlıların əzmkarlıq göstərərək mədliklə vuruşması öz torpaqlarının erməni işğalından qurtarması ilə nəticələndi.

Beləliklə, I Dünya müharibəsi müəyyən sonuclarla yadda qaldı. Birinci Dünya müharibəsinin ən önəmli sonuclarından biri Avropanın XVIII əsrdən bəri uzun sürən uzumüddətli dəniz və ticarət üstünlüyü təhlükəyə düşdü. Dünya iqtisadiyyatında "Avropa üstünlüyü dönməsi" sona çatdı, yəni Avropa ABŞ-dan asılı vəziyyətə düşdü.

Birinci Dünya müharibəsi Avropaya 350 milyard dollar həcmində ziyan vurdu. Bütövlükdə Birinci Dünya müharibəsinin sonunda formalaşan Versal sistemi dünyaya sülh gətirə bilmədi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri: Ali məktəblər üçün müəhazirələr kursu. Bakı: Bakı Universiteti, 2010, 545 s.
2. Cəfərov F. Naxçıvan qəza polisi (1828-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2008, 192 s.
3. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərnaşr, 1994, 124 s.
4. İvanov R.N. Əlahəzrətin general-adyutanti. Moskva: Nauka, 367 s.
5. Nax. MRDA: f. 314, siy. 5, sax. vah. 62, 222 v.
6. Nax. MRDA: f. 314, siy. 5a, iş 64, v. 59-86.
7. Nax. MRDA: f. 582, siy. 1, iş 48, v. 201-202.
8. Nax. MRDA: f. 314, siy. 5a, iş 73, v. 49.

Yashar Rahimov

POLITICAL SITUATION IN THE NAKHCHIVAN REGION DURING WORLD WAR I

The article studies the political situation in the Nakhchivan region during the First World War. When writing the article, along with the works of historians and scientists of Azerbaijan,

archival documents were used. In the years under review, the region was in a difficult political situation. After political operations in Nakhchivan in October 1916, an anti-government secret organization in Nakhchivan was uncovered, mass arrests were made among its members. Despite the heavy and serious persecution, the experienced revolutionaries Mirbeydarzadeh, Mirzali bey Bektashi, having optimized the party work in accordance with the existing situation and conditions, began to continue the activities of the "Hummat" group. At the end of the article, it was concluded that the Armenian organizations and committees created during the war years and after it sought to occupy the lands of Nakhchivan thanks to the help of the British, Americans and Bolsheviks. However, the stubbornness and courage of the Nakhchivans led to the liberation of their lands from the Armenian occupation.

Keywords: *World War I, Nakhchivan, political situation, Hussein Khan Nakhchivanski, "Hummat" organization.*

Яшар Рагимов

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НАХЧЫВАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ I МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье исследуется политическая ситуация в Нахчыванском крае в годы Первой мировой войны. При написании статьи наряду с работами историков и ученых Азербайджана использовались архивные документы. В рассматриваемые годы регион находился в сложной политической ситуации. После политических операций в Нахчыване в октябре 1916 года антиправительственная тайная организация в Нахчыване была раскрыта, среди ее членов произведены массовые аресты. Несмотря на тяжелые и серьезные преследования, опытные революционеры Мирбейдарзаде, Мирзали бек Бекташи, оптимизировав партийную работу в соответствии с существовавшим положением и условиями, стали продолжать деятельность группы «Гуммет». В конце статьи сделан вывод о том, что армянские организации и комитеты, созданные в годы войны и после нее, стремились оккупировать земли Нахчывана благодаря помощи англичан, американцев и большевиков. Однако упорство и отвага нахчыванцев привели к освобождению их земель от армянской оккупации.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Нахчыван, политическая ситуация, Гусейнхан Нахчыванский, организация «Гуммет».*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İkinci variant 12.01.2023

Son variant 07.02.2023